

БОДНАРЧУК Г.Л., канд. с.-г. наук.

e-mail: bee_kievmuseum@ukr.net,

ГАВРИЛЮК О.І., наук. співробітник

РОМАНЕНКО Л.І., мол. наук. співробітник

ННЦ «Інститут бджільництва імені П.І. Прокоповича», м. Київ

БДЖІЛЬНИЦТВО УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

У статті наведено основні історичні етапи розвитку та поширення бджільництва в українських Карпатах.

Ключові слова: бджільництво, вулик, Карпати.

Вступ. Українські Карпати – простягаються з північного заходу на південний схід, розділені повздовжніми улоговинами та обмежені глибокими поперечними долинами. Хребти Українських Карпат – частина гірської системи Карпат. Від верхів'я Сяну до витоків Сучави їх довжина становить майже 280 кілометрів, при середній ширині понад 100 кілометрів. В цьому ж напрямку зростають гірські висоти і поступово зменшується їх ширина. Це один із привабливих куточків в нашій країні, до складу якого крім гірських масивів, належать і території, прилеглі до гір з північного сходу – Прикарпаття та з південного заходу – Закарпаття. Площа краю, на якій розташовані Івано-Франківська, частково Львівська, Чернівецька та Закарпатська області, становить близько 43 тисячі квадратних кілометрів. Історія заселення карпатського регіону людьми налічує близько мільйона років.

Мета роботи: вивчити і висвітлити основні історичні етапи розвитку бджільництва в українських Карпатах.

На початку римського періоду (приблизно в II ст. до н. е.) у Карпатах з'являються племена даків, культура яких мала суто гірський характер. Вони вміли використовувати гірські схили для побудови городищ, фортифікаційних споруд, святилищ, ремісничих, металургійних центрів, і для рільництва. З V ст. н. е. почав розвиватися слов'янський етнос. У карпатському регіоні з'явилися ранньослов'янські городища. Особливо інтенсивно вони стали розвиватися з IX ст. До цього часу належить виникнення літописного Галича в Передкарпатті. На той час у західній частині Карпат виникла об'єднана Великоморавська держава, а у східноєвропейському регіоні – Київська Русь. Карпати фактично були пограничною територією. У ранньослов'янський час у них проживали східні (карпатські) хорвати. Вони намагалися триматися незалежно від Київської Русі, однак після походу князя Володимира (кінець X ст.) були інтегровані у склад цієї держави. У XII ст.

Передкарпаття, північні схили Карпат і Північна Буковина увійшли до складу Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівства, натомість Закарпаття контролювалося Угорським королівством. Границя пролягала по головному водороздільному хребту.

Протягом XIV–XVII ст. заселення Карпат значно збільшилося внаслідок тиску ординців. Татари часто спустошували Покуття і навіть доходили до Самбора і Сянока. Ці напади були однією з причин просування частини населення з рівнини у глибину гір. Нові села стали виникати на місцях тимчасових поселень, певна річ, уздовж річкових долин. Сприятливішими були умови для рільництва в західній і центральній частинах Українських Карпат, де проживали лемки і бойки, і трохи гірші у східній частині, заселеній гуцулами. Це стало домінантним фактором при формуванні господарсько-культурних звичаїв цих трьох етносів. Бойки і лемки – це землероби, а гуцули – насамперед пастухи, хоча й вони займалися рільничою практикою. Серед промислів та ремесел, які відігравали важливу роль у виробничій діяльності українців карпатського краю, вагоме місце посідало бджільництво. Спочатку це був період бортництва з поступовим переходом до колодного утримування бджіл, а після винаходу рамкового вулика – до раціонального, що дозволяло зберігати сім'ї бджіл та отримувати чистий мед.

Проте давнє бортницьке господарство у Карпатах і Прикарпатті було тривалий час грабіжницьким, через те що бортники закурювали бджіл сіркою. Свідченням цьому – наведена у «Галицько-Волинському літописі» приказка: «Не подушивши бджіл – меду не їсти». Широке розповсюдження бортництва також ілюструють збережені донині назви сіл: Бортники у Тлумацькому районі Івано-Франківської області та Жидачівському районі Львівської області, Медуха, Мединя Галицького р-ну Івано-Франківської області, Мединичі Дрогобицького району, Бартатів Городоцького району Львівської області та багато інших [1].

Упродовж середньовіччя мед та віск продовжували залишатися важливими товарами зовнішньої торгівлі західноукраїнських земель з країнами Західної Європи, а Львів виступав головним осередком цієї торгівлі. У місті діяла воскобійня, на якій віск, призначений на експорт, проходив контроль якості. На Прикарпатті воскобійні діяли у Коломиї та Снятині [1].

Поступово шліфувалась майстерність бджолярів, які набували нового досвіду у плеканні бджіл (заманювання до порожніх бортей, «гледіння», підготовка гнізда до зимівлі, чищення борті), вдосконаленні техніки виготовлення бортей (прорубування отвору, поглиблення та розширення гнізда для надання йому потрібної форми, підготовка борті до осідання рою), активно застосовували на практиці, випробувані століттями виробничі навички і традиції [1].

З початком XIX століття утверджується статус бджільництва як допоміжного, але досить важливого заняття мешканців Галичини, що досягло високого рівня розвитку. Ним займалося селянство і духовенство, деякі з них утримували до 100 вуликів. Бджільництво було доволі поширеним заняттям селян Жовківського циркулу – у 1812 р. тут налічувалося близько 17 тис.

вуликів. У Самбірському циркулі вуликів у садках і поблизу хат розташовувалося 6366, а у лісах – 1474 вуликів. Багато бджіл утримували мешканці Львівського, Золочівського, Бережанського, і Коломийського циркулів, де влітку цвіло чимало медодайних рослин. Мед та віск вивозили до Угорщини, Австрії, Італії. У багатьох місцях існували медоварні [1].

З метою подальшого вдосконалення цього виду господарської діяльності у 1806 році у місті Львові була відкрита пасічницька школа Мартіна Куральта, в якій свого часу навчався Микола Вітвицький. Селяни утримували бджіл в колодах та дуплянках.

В середині ХІХ ст. з розвитком капіталістичних відносин у Карпатах значно розвинулися різні види виробничої діяльності. У передгірських районах інтенсивно розвивалася скляна гута, солеваріння, добування нафти, озокериту та їхня переробка. Але карпатський регіон, незважаючи на значне орографічне розчленування, значною мірою залишався аграрним краєм. Цей час позначився кризою місцевого бджільництва, причинами якої стало довголітнє існування бджолоїної десятини, невміння селян раціонально плекати бджіл, масове знищення бджолосімей під час медозбору, розвиток екстенсивного рільництва, засилля старих колодних вуликів, що були гальмом на шляху розвитку еволюційного бджільництва. Після широкої суспільної дискусії громадська думка почала пошуки шляхів виходу з кризи, які полягали в популяризації на сторінках періодики конструктивно нових типів вуликів (Прокоповича, Вітвицького, лінійного вулика Держона, слов'янського вулика Цесельського), поширенні раціональних пасічницьких знань серед широких селянських верств, виданні популярної пасічницької літератури (1855р. вийшла у світ перша пасічницька книжка українською мовою пера Л. Трещаківського). 1857 року у Перемишлянах розпочала роботу пасічницька школа Ю. Любінецького, що підготувала чимало передових пасічників, які понесли світло пасічницького знання в широкі селянські маси [1].

Проведена робота дала відчутні результати. Свій перший бурхливий розвиток пасічництво в Карпатах здобуло в кінці ХІХ століття, коли в горах почалось прокладання доріг з Надвірної до Рахова та цілого ряду вузькоколійок. Для будівництва залізничного полотна потрібні були шпали, почали інтенсивно вирубувати ліси. Для вивезення лісу потрібна була розгалужена транспортна мережа, великі лісовласники для розширення лісорозробок розпочали будівництво цілої мережі вузькоколійок. Гори ставали все більш лисими, на вирубках розростались масиви диких медоносів малини, ожини, іван-чаю, чорниці, що створювало добру медоносну базу для бджіл.

Уже до кінця ХІХ століття рамкові вулики не були рідкістю. У цей час на авансцену пасічницького життя краю вийшла когорта діячів, яка залишила помітний слід в історії галузі: о. Іван Наумович («Катехизис пчеловодства», 1866), о. Микола Михалевич («Пасіка», 1877), о. Василь Пилипчук («Практичний ілюстрований підручник пасічництва», 1913), Іван Марцинків

(«Наш улей Галицький (слов'янський) і раціональна господарка в нім», 1912). Почала виходити профільна пасічницька періодика – «Bartnik Postepowu» (1879р.), сторінка «Наше пасічництво» у «Господарській Часописі» [2].

1909 року була утворена Пасічницька секція крайового господарського товариства «Сільський Господар» [1]. Відомі на той час пасічники (О. Михалевич, О. Герасимович, Т. Сенік, О. Пилипчук, Білінський, Ф. Рой та інші), які регулярно зустрічалися, організували «Крайове товариство українських пасічників». Датою заснування товариства вважається 18 квітня 1913 р. Товариство активно запрацювало. Вирішувалися питання пасічництва, проведення з'їздів та зборів пасічників, засобів годівлі бджіл, джерела купівлі та розподілу цукру для бджолиних сімей, пасічницьких курсів, які проводили товариства «Сільський господар» та «Крайове товариство українських пасічників у Тернополі» [2]. Їх подавали у вигляді статей та реклами у газетах «Руслан» і «Діло». А вже з 1 січня 1914 року засновано журнал «Український пасічник». Всі журнали «Український пасічник» друкувалися у 1914 році у друкарні Йосифа Степка (Тернопіль).

У серпні 1914 році почалася Перша світова війна, на терени Галичини вступила російська армія. Під час окупації 1914 – 1915 рр. було знищено все, створене товариством «Сільський господар» та «Крайовим товариством українських пасічників в Тернополі». Часопис «Український пасічник» перестав виходити у світ, а редактор о. Василь Пилипчук потрапив у в'язницю як редактор україномовного журналу і священник УГКЦ.

Починаючи з 1920 року, заходи, які проводили товариства пасічників Чехії і Словаччини, мали великий вплив на розвиток бджільництва в Закарпатті. Вони організовували з'їзди й проводили виставки-ярмарки. Перше товариство бджолярів в цьому регіоні створили у смт. Великий Березний 1920 року. Згодом 1921 року з'явилося «Крайове пчолярське об'єднання Підкарпатської Русі» в Ужгороді. З цього часу почалося піднесення розвитку бджільництва краю. Відтак 10 травня 1924-го заснували товариство «Рій», яке в саду Ужгородської учительської гімназії по вулиці Підградській, відкрило взірцеву пасіку. Тут проводили курси, слухачами яких стали майже 800 чоловік, а пасіку за два роки відвідало понад 4000 осіб. Якщо в 1921-му році в краї існувало 5 бджолярських товариств, в яких мали членство 268 осіб, то 1936-го відповідно – 49, а кількість осіб збільшилась до 752, які загалом утримували 25600 бджолосімей.

Бджолярі України читали й інші видання. В Ужгороді, наприклад, впродовж 1923–1925 років виходив часопис «Підкарпатське бджолярство» (редактор П. Кукуруза) [2].

З 1922 по 1928 роки Євген Архипенко у Львові видає журнал під назвою «Українське пасічництво» [2]. У несприятливих для розвитку бджільництва післявоєнних умовах це видання відіграло помітну консолідуючу роль, невпинно сіючи у середовищі пасічників «зерно науки, освіти, самопізнання, дружби та організації». Журнал виходив у світ у видавництві «Сільський світ», яким і керував громадський і політичний діяч Є. Архипенко. Михайла

Боровського, який 1927 року переїжджає з Закарпаття до Львова, запрошують до видавництва редактором часопису [3]. Теоретика і пропагандиста бджільництва – Михайла Боровського високо цінували як знавця пасічництва, вченого-природознавця. Важливими подіями у міжвоєнне двадцятиліття ХХ століття також стали відновлення Пасічницької Секції крайового господарського товариства «Сільський Господар», професійного часопису «Український пасічник» (1928) та утворення першого українського пасічницького кооперативу «Рій» (1926), який започаткував становлення українського пасічницького кооперативного руху Галичини. За майже двадцятирічну історію існування кооперативу «Рій» (з перервами до 1944 р.), до створення та успішної діяльності якого безпосередньо причетні Євген Архипенко та Михайло Боровський, пережив падіння та злету, пройшовши шлях від жменьки ентузіастів, об'єднаних спільною метою до потужної кооперативної спілки з солідною матеріальною базою[1]. Потужне товариство, метою якого було організувати пасічників краю, пропагувало раціональні пасічницькі знання, виробляло штучну вошину, вулики та різноманітне приладдя [3].

У 1947–1950 рр. у Західній Україні відбувалася організація колгоспів. Була створена система, яка знищила справжніх господарів на селі. Був час, коли селянам не дозволяли тримати бджіл, а з 1950 року дозволялося тримати не більше 20 бджолосімей. Щоправда, з часом радянська влада організувала удосконалену державну систему бджільництва. У кожній області була виробнича контора з бджільництва, яка опікувалася колгоспними, радгоспними пасіками та пасіками різних державних підприємств та установ. Для цього була вдосконалена інфраструктура, виробничі об'єднання. У районних управліннях сільського господарства були зооінженери з бджільництва, також відкривали навчальні заклади різного рівня, науково-дослідні станції, лабораторії та господарства. Але у цій високоорганізованій структурі з бджільництва приватні пасічники жили кожен сам по собі зі своїми проблемами.

У повоєнні роки йшла відбудова зруйнованих війною державних господарств, країні необхідний був ліс. Почалось інтенсивне вирубування лісів, великі площі зрубів заростали дикорослими медоносами і медоносна база в Карпатах ставала все багатшою. У 1947-му колгоспи 13 районів мали всього 12 пасік, у яких налічувалось 115 бджолосімей, а вже на кінець 1949-го таких було 117 та 1179 відповідно. У 1960-му: 302 пасіки на 12000 бджолосімей. Завдяки цьому зібрали 276 тонн меду (по 23 кг від бджолосім'ї).

На той час в колгоспних машинно-тракторних, радгоспних ліскокомбінатівських та фабрично-заводських бджологосподарствах працювало понад 800 досвідчених пасічників. Усі вони проходили навчання на постійно діючих курсах. У 1989 році число пасік в Закарпатті збільшилося, а загальна чисельність бджолосімей досягла 19571. Крім того, реалізовано 6149 бджолосімей у пакетах (Гайдар). А от на кінець 1992-го в бджологосподарствах колгоспів, радгоспів, об'єднаннях та підсобних підрозділах заводів і фабрик

налічувалося 126 пасік, де утримували 17477 бджолородин. Слід відзначити, що того року вперше вдалося провести облік 115262 бджолородин в приватному секторі. Це стало можливим у зв'язку з введенням талонної системи розподілу цукру й паспортизацією пасік, одночасно з організацією районних товариств бджолярів-любителів.

Місцеві бджоли (Карпатські бджоли) добре пристосувались до існування в умовах суворого гірського клімату, тому характеризуються зимостійкістю, бурхливим весняним розвитком та активною роботою в умовах гір на медоносах з малим вмістом цукру в нектарі. Вони здатні збирати нектар з вмістом цукру 8-9% в той же час як українські степові бджоли не нижче як 15%. Гірські карпатські бджоли заповзяті в пошуках корму, використанні медозбору і проявляють льотну активність навіть в дощову погоду. В гірській місцевості медозбір настає пізніше, і триває довше. Характерною особливістю цього краю є менш виражені стрибки медозбору, так як на ранні медоноси, які відцвітають накладається цвітіння пізніших медоносів і створюється безперервний медовий конвеєр з невеликим, але постійним медозбором. Медоносами головного медозбору в Карпатах є дикорослі малина та іван-чай. Ними заростають місця вирубки лісів, багато їх в заростях лісових ярів, біля струмків та річок. Малина в Карпатах зацвітає приблизно 10–15 червня в залежності від погодних і кліматичних умов, квітує близько місяця і може дати 100 і більше кг меду з гектару площі. Бджоли відвідують квіти малини навіть під час дрібних теплих дощів, адже квіти малини нахилені донизу і тому захищені в деякій мірі від дощу, нектар із них не вимивається і його в квітах малини так багато, що за 1 хвилину бджола встигає вибрати його не більше як із трьох – п'яти квіток, в той же час, працюючи на інших медоносах, відвідують за хвилину не менше як 10–30 квіток. Бджоли працюють на квітках малини з раннього ранку і до пізнього вечора, в багатьох випадках під час медозбору залишаються і ночувати на них. Після малини в горах зацвітає на зрубках іван-чай. Коли ще цвіте пізня малина на північних схилах та ярах, а на південних відкритих сонячних місцях уже розквітає іван-чай, створюючи таким чином безперервний медовий конвеєр. Квітує іван-чай більше місяця.

В період активного цвітіння зруби гір подібні до рожевих килимів. Медопродуктивність доволі висока і сягає 600 і більше 1000 кг з гектара за сприятливих погодних умов: теплих, парких і вологих ночах та теплих безвітряних з мінливою незначною хмарністю днів.

Практика роботи і оцінка медоносних угідь Карпат дають змогу визнати, що перспективи для розвитку бджільництва в Карпатах дуже сприятливі. За однією тільки г. Говерлою навкруги долини верхньої течії річки Чорний Черемош з її чисельними притоками є в наявності тисячі гектарів зрубів. А таких річок у високогірній частині Карпат налічується більше 20-ти. Медоносні угіддя, на які багаті Карпати можуть забезпечити відмінним медозбором. Сьогодні ми стоїмо на порозі нового поштовху в розвитку бджільництва Карпатського регіону. Винищення лісів за останні 14-15 років створює

сприятливі умови для розвитку і використання природної медодайної цілини Карпатського краю.

Карпатська популяція бджіл – це унікальний випадок, коли в одній комасі зосереджено багато корисних ознак. Основні з них це: швидкий весняний розвиток сімей, однакова робота на взятках різних типів, пристосованість до несприятливої погоди, слабка схильність до роїння, здатність працювати на запиленні теплиць і павільйонів, незлобливість. Згідно В. А. Губіна це особливий тип карніки – карпатський[5]. Він сформувався в результаті поширення бджіл по долинах річки Дунай в напрямку Альп, і в напрямку Східних Бескидів по долині річки Тиси, лівої притоки Дунаю. [4]Тут, як вважає Є. Сандуляк, сформувався карпатський тип бджіл – проміжний між країнською та українською степовою популяцією українських бджіл.

Повідомлення про добрі якості карпатських бджіл, яких розводили на пасіках Підкарпатської Русі, як тоді називалось Закарпаття, знаходимо в чеських пасічницьких виданнях ще в 20-ті роки минулого століття (Седлачек А., 1923; Гайні М., 1923; Кітцбергер І., 1927). У них відмічено добру якість зимівлі місцевих сірих бджіл, бурхливий весняний розвиток, низька рійливість, висока продуктивність та перспектива їх продажу за кордон [6].

Перші відомості про морфологічні та біологічні особливості місцевих чистопородних бджіл Закарпаття подані в працях Ужгородського державного університету (Майор Ф.І., 1954), в яких вони характеризуються, як темні без ознак жовтизни, схильні до тихої заміни маток із слабо вираженим інстинктом роїння та властивістю інтенсивно використовувати ранній взяток. Така характеристика карпатських бджіл була підтверджена дослідженнями О.В. Містергазе (1963), проведеними на Українській дослідній станції бджільництва (УДСБ). Згодом П.О. Губа (1972) на основі результатів, одержаних з різних регіонів України при випробуванні бджіл з метою їх районування, описав їх біологічні та господарсько-корисні ознаки порівняно з бджолами інших порід. Карпатські бджоли та їх помісі, в більшості випадків, переважали за медовою продуктивністю бджіл інших порід [6].

У 1971–1974 рр. відселекціонованих карпатських бджіл вивчали з питань пакетної справи (Гайдар В.А.,1974). Результати виявились настільки вражаючими, що була докорінно переглянута технологія виробництва та використання пакетних бджіл на пасіках колишнього Союзу.

В 1984 р. в м. Мукачеві на базі обласного бджолорозплідника був створений Мукачівський бджолокомплекс. Згодом, у 1987 р., при господарстві був створений дослідницький сектор, який очолив В.А. Гайдар. Науковці сектору займалися організацією лінійних репродукторів, покращенням чистопородності рядових пасік та якості маток [6]. Крім того, вивчали і покращували породний склад пасік обласних бджолорозплідників України та повністю деяких районів Тернопільської області. Ліквідували Мукачівський племінний бджолорадгосп у 2012 році.

У 1989 р. на базі дослідницького сектору був створений відділ селекції карпатських бджіл ННЦ «Інститут бджільництва ім. П.І. Прокоповича УААН». Тут створені типи карпатських бджіл: Вучківський, Колочавський та Говерла. Бджоли типу Вучківський широко розповсюджені як в нашій країні, так і за її межами. (Поліщук В.П., Гайдар В.А. «Пасіка» К.2008).

У 90-ті роки колгоспне господарювання стало занепадати, а в 1995-му їх ліквідували. Натомість були створені різні сільгоспідприємства шляхом приватизації майна колишніх колгоспів. Але й вони не могли підняти виробництво. Тоді левову частку пасік приватизували пасічники, решту роздали в рахунок заробітної плати.

Із 1990 року основні роботи з удосконалення племінних якостей карпатських бджіл й організації системи їхньої охорони проводить Інститут бджільництва імені П.І. Прокоповича, який у гірській місцевості мав три задовільно ізольовані чистопородні пасіки. У підборі місць під пасіки приймав безпосередню участь перший директор Інституту бджільництва, професор Л.І. Боднарчук. На цих пасіках поглиблену селекційну роботу проводили співробітники відділу селекції і репродукції карпатських бджіл, розташований в м. Мукачеве Закарпатської області. Науковці відділу розробили програму селекції бджіл у напівзакритій мікропопуляції, методики створення суцільних масивів чистопородних карпатських бджіл та визначення їхньої чистопородності, відселекціонували три типи чистопородних високопродуктивних карпатських бджіл. Загалом їх високо оцінили пасічники як нашої країни, так і багатьох зарубіжних. Про особливу популярність і значимість карпатських бджіл за межами України свідчить той факт, що їхнім дослідженням і вдосконаленням займається спеціальний підрозділ Науково-дослідного інституту бджільництва. Варто згадати й про те, що карпатські бджоли типу «Вучківський» отримали дуже добру оцінку у селекціонерів Чеської Республіки в програмах створення ліній бджіл, резистентних до грибкових захворювань та вароатозу. До того ж, вони відзначають здатність карпатських бджіл відшукувати джерела медозбору на значно більшій віддалі від пасіки.

В Україні, згідно з Планом породного районування, Карпатські бджоли районовані в восьми областях. Чистопородних бджіл розводять у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях. Основні розплідники знаходяться в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській областях [6].

На ентузіазмі та безкорисливому служінні справі збереження і популяризації вітчизняної історії бджільництва продовжує працювати і нинішнє покоління пасічників.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Мовна У. Основні віхи розвитку бджільництва західноукраїнських земель. *Український пасічник*. 2011. № 12. С. 30-32.

2. Рудка Б. З історії преси для бджільників, що видавалася українською мовою. *Український пасічник*. 1991. № 4. С. 5/101.
3. Боровський М. П'ять літ праці Краєвого Пасічницького об'єднання «Рій» для українського пасічництва: Ілюстрований господарський календар «Сільський Господар» на рік 1932. Львів, 1931.
4. Карпатські бджоли: довідник / Г. А. Аветисян, та ін. Ужгород : Карпати, 1981. 224 с.
5. Губин В.А. О морфоэтологическом породном стандарте. *Пчеловодство*. 1976. № 2. С. 12.
6. Поліщук В. П., Гайдар В. А. *Пасіка*. Київ, 2008. 284 с.

ПЧЕЛОВОДСТВО УКРАИНСКИХ КАРПАТ / Боднарчук Г.Л.,
Гаврилюк Е.И., Романенко Л.И.

В статье представлены основные исторические этапы развития и распространения пчеловодства в украинских Карпатах.

Ключевые слова: пчеловодство, улей, Карпаты.

BEEKEEPING OF UKRAINIAN CARPATHIANS / Bodnarchuk G.L.,
Gavryliuk O.I., Romanenko L.I.

The article presents the main historical stages of the development and spread of beekeeping in the Ukrainian Carpathians.

Key words: beekeeping, hive, Carpathians.